

Наталія Дяченко

ЛЕКСИКА НА ОЗНАЧЕННЯ СОМАТИЗМІВ У РОМАНІ В. ШЕВЧУКА „ДІМ НА ГОРІ”

У статті розглянуто лексику на означення соматизмів: впорядковано її ряди за належністю до кожного соматизму зокрема та різнобічно проаналізовано; обґрунтовано перспективність і доцільність подібних досліджень для лексикографічної практики.

Ключові слова: означення, епітет, соматизм, художній текст.

Мова демонструє практично неосяжні можливості в сполучуваності, поєднанні слів. У процесі мовлення з метою його увиразнення, найбільш точної передачі думки, надання висловлюванню емоційності та образності мовці використовують слова-означення [1, с. 3]. Без них „наша мова взагалі була б неточною, недолугою, у ній не відчувалося б суб’єктивної індивідуальної оцінки, живого сприйняття дійсності” [1, с. 4].

Хоча означальні слова властиві всім стильовим різновидам мови, найбільш повну інформацію про них дає художній стиль. Тому саме художні тексти є важливим джерелом для спостережень над номінативними процесами, розвитком семантики лексем, динамікою їхньої сполучуваності. Крім того, у художньому тексті реалізований пошук автора, його образне мислення та естетична оцінка описуваних понять, що є наслідком його семасіологічного аналізу слова.

До таких уважних до внутрішньої структури й життя слова письменників належить В. Шевчук. Саме на матеріалі його роману-балади „Дім на горі” спробуємо вирішити деякі з названих вище проблем, зокрема проаналізувати структуру та розгалуженість рядів лексичних означень соматичної лексики, що в сукупності дозволить вітворити авторське бачення семантичного поля зовнішності людини.

Вибір для дослідження саме цього корпусу лексики пояснюється тим, що одним із визначальних принципів структурної організації мови є антропоцентризм і “вся реальність ... розглядається людиною відповідно до її власної оцінки, причому вона нехтує інколи деякими об’єктивними даними. πάντων χρημάτων μέτρον ἔστιν ἡ ἀνθρώπος “людина – міра всіх речей” – це основний принцип для мови, а відповідно і для людського мислення” [2, с. 106; 3, с. 13] (відгомін цієї тези маємо й у творчості В. Шевчука: „...світ уподібнений до людини: земля – як тіло, скелі – ніби кістки, а трава й дерева – волосся!” [4, с. 365]. Саме тому, як зауважують автори „Словника епітетів української мови”, „найбільш розгалужені епітетні ряди формують слова-поняття, пов’язані із характеристикою людини, її зовнішності” [1, с. 4].

Аналізований твір містить розгалужену систему соматизмів (126 одиниць, враховуючи синонімічні назви та словотвірні варіанти лексем). При цьому В. Шевчук часто не обмежується лише однією назвою органа чи частини тіла, а використовує синонімічні лексеми та дериваційні варіанти (наприклад, *обличчя, лице, личко, морда, фізіономія; очі, оченята, очиці, банькадла; волосся, волоссячко, патли, пелехи, грива волосся, гривка* тощо).

Представлений нижче реєстр соматизмів укладено на підставі уживаності в тексті роману-балади. Впорядковуючи ряди лексичних означень соматизмів, за зразок беремо структуру словникової статті „Словника епітетів української мови”. Після соматизму наводимо алфавітний перелік означень, до якого зараховано прикметники та дієприкметники, що вживаються в значенні прикметників. До рядів означень залучено якісні прикметники, а також їхні варіанти – зменшено-пестливі форми, форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Якщо ряди означень досить розгалужені, у їх межах використовується поділ на групи на підставі семантичної спільності. В окрему групу виділяємо індивідуально-авторські означення. Аналіз виявлених означень соматизмів провадимо за різними параметрами: наявність у тексті синонімічних і антонімічних соматичних означень; означення, використані автором для характеристики одного/кількох соматизмів; інтерпретація за іншими ознаками.

Борода – біла, заінена.

Волосся (про колір): біле, густо-чорне, золоте, наче тушию підчорнене, посивіле, сиве, світле, світліше, темне, темно-попелясте, чорне, чорніше, ясне; **(про довжину, густоту, стан, про ступінь м'якості):** важке, відросле, густе, довге, довжелезне, заглажене, заколене, заплетене, зачесане, кучеряве, м'яке, напوماджене, непокрите, нерозчесане, підколоне, посічене, прилизане, рідке, розпущене, розтріпане, сколошкане, стрижене.

Волосини – сиві, жовті.

Волосинки – закучерявлені, золоті.

Вуса – довгі, опущені, пишні, поруділі, пишничні, ріденькі, рідкі, сиві.

Вусики – маленькі, лоскітливі, чорні.

Вуста (про колір, запах, вологість): безкровні, білі, пересохлі, поблідлі, пошерхлі, рубінові, сухі, темні, червоні, шарудяві; **(про враження, психологічне сприйняття; про вуста, що виражають почуття, стан, риси характеру людини)** веселі, вузькі, гарячі, дівочі, жіночі, задубілі, залізні, замкнуті, затиснуті, зів'ялі, змертвілі, напіввідслонені, німі, пекучі, пишні, піврозтулені, підтиснуті, покусані, полуцені, попечені, пощемлені, прохолодні, розпечені, розтулені, стиснуті, тверді, тонкі, чоловічі, чудові, широкі; **(оригінальні означення):** націловані.

Вуха – добре (□ уважне'), насторожене.

Голова – білочуба, важка, вусата, глиняна (в глині), голомоза, могутня, підбрита, сива, сонна, срібисто-осяйна, тремка, чотирикутна.

Голівка – білява, кучерява, руда, чорнява, чудова.

Губи – великі, горішні, прокушена долішня, задубілі, накоплені, перекошені, поранені, потріскані, сухі, тонкі, чорні.

Груди – висхлі, невеликі, розпрямлені, червоно-червоні, широкі; означення повні зафіксовано лише в складі фразеологізму дихнув на повні груди.

Долоня – важка, велетенська, велика, залізна, кострубата, ліва, пекуча, червона.

Зорки – плоскі, порожні, чорні.

Зуби – бездоганні, білі, блискучі, великі, викохані, вишкірені, вставні, гарні, лискучі, міцні, напіввідслонені, ошкірені, подуплавілі, попсовані, сліпучі, хижі, щербаті.

Коліна – мокрі, чорні.

Лице – біле, дерев'яне, жіноче, загоріле, задоволено-самовдоволене, закривавлене, запорошене, засміяне, здивовано-миловидне, злякане, камінне, кругле, мудре, наче з білого каменю точене, наче з мармуру тесане, недоречне, панське, перестрашене, побите, погідне, поморщене, розпашіле, сердите, сухе, сховане, темне, хиже, чудове, шляхетне.

Личко – бліде, виснажене, жіноче, кругле, мале, немов з білого каменю точене, худе.

Лоб – високий, зморщений, золотоволосий, крижаний, крутий, матовий, невисокий, погідний, покатий, холодний.

Мозок – людський, невеличкий, сонний.

Морда – благородна, добродушна, звірина.

Нігті – білі, довгі, пофарбовані.

Ноги – босі, важкі, втомлені, голі, дерев'яні, довгі, заляклі, закіптюжені, закривавлені, здорові, знесилені, калічені, мокрі, набряклі, натовлені, послаблі, репані, роздуті, розпухлі, скорчені, стрункі, темні, тонкі, чорні.

Ніжки – босі, брудні, взуті, виточені, елегантні, легковажні, стрункі, точені.

Ніс – гострий, завеликий, кирпатенький, кирпатий, прямий, розплесканий, тоненький.

Ноженька – дитячі, рожеві.

Носик – гладкий, задерликуватий, заляканий, піддертий, рівний.

Обличчя (про розмір, форму, товщину обличчя; характеристика обличчя за визначальною ознакою; про стан шкіри): бородате, велике, високочоле, вусате, глиняне, дрібне, закіптюжене, закривавлене, закурене, запорошене, заюшене слізьми, зморщене, кінське, крейдяне, зморшкувате, мале, мокре, неголене, обвітрене, пітне, плоске, побите, повне, пошрамлене, розпашіле, худе, широке, широчезне; **(про колір):** біле, бліде, бліде, як те ж таки молоко; майже брунатне, виблідле, жовте, зелене, сизе, сіре, прозоре, темне, червоне, червоніше, чорне, ясне; **(про красиве, привабливе або некрасиве, відштовхуюче обличчя):** гарне, дивне, зміщене, перекошене, прегарне, прекрасне, почварне, спотворене, страшне, чудне; **(про обличчя, що виражає стан, настрій, риси характеру людини, її інтелект, психічний склад тощо):** веселе, витите, грубе, гречне, дерев'яне, ділове, добре, добріше, добродушне, добродушно-нетямкувате, енергійне, задумане, замкнуте, заплакане, засмучене, застигле, знайоме, кам'яне, людське, м'яке, м'якіше, насуплене, натхненне, небуденне, незвичайне, незворушне, незнайоме, непорушне, несамовите, ніжне, однакове, перестрашене, печальне, поважне, погідне, прихильне, розсміяне, розумне, скостеніле, смутне, сонне, сонячне, спокійне, справжнє, строге, сумне, сухе, схудле, таємниче, тепле, урочисте,

усміхнене, холодне, чітке, шляхетне; (**про обличчя, що виражає здоров'я/нездоров'я, вік**): втомлене, дівоче, доросле, літнє, мертве, молоде, набрякле, наморене, неживе, немолоде, несвіже, одутле, парубоче, старе, старече, юне.

Очі (про колір): бліді (бліде око замуленого джерела), виблідлі, вицвілі, волошкові, (безмірно) голубі, жовті, зелені, золоті, каламутні, морочні, напівпригашені, напівпрозорі, небесні, небесно-сині, погаслі, (майже, дивовижно) прозорі, сиві, сині, сірі, скаламутнілі, темні, темно-сині, червоні, чисті, чорні, ясні, ясніші, ясно-сині; (**про фізичний стан очей; про характер погляду**): блискучі, болючі, важкі, вогкі, вологі, гарячі, гострі, далекозорі, зав'язані, замерзлі, заплющені, зболілі, зморені, змружені, каправі, криві, крижані, лискучі, набряклі, напіврозплющені, незмигні, обважнілі, одутлі, підбиті, погаслі, погідні, порожні, примружені, приплющені, прискалені, розплющені, сонні, сліпі, сухі, утомлені, холодні, холодоцюваті; (**про форму, контур очей**): банькаті, банькуваті, великі, величезні, вирячені, вузькі, глибоко посаджені, заширокі, звужені, крихітні, круглі, ліве, малі, невеличкі, округлі, пласкі, розширені, широкі; (**у порівнянні з тваринами, птахами тощо**): бичачі; (**про враження; про виражені почуття, стан, характер людини**): бездонні, вабні, веселі, вивідчі, випиті, гарні, гіпнотичні, глибокі, дивні, добрі (у тексті прикметник вжито в первинному значенні, а також у значенні □ уважні, пильні), дорослі, запалені, зачудовані, змертвілі, знайомі, людські, молоді, молящі, мудрі, настовбурчені, насторожені, недовірливі, неймовірні, несамовиті (трохи), несподівані, нетямкуваті, палкі, палючі, пильні, перелякані, повабливі, прегарні, пригнічені, пронизливі, розумні, тверезі, теплі, тихі, тужні, скорботні, смішні, смутні, спокійні, сторонні, сумні, уважні, чіпкі, чудні, чоловічі, чудові, чудовіші, чужі.

Крім розгалужених рядів означень до соматизму очі, В. Шевчук уводить у текст і своє бачення сутності „дзеркала душі”: „...очі зробилися тим, чим повинні бути: яскравим відбитком саява, що текло сьогодні щедро на землю” [5, с. 19]. Ніби продовження цієї тези простежуємо далі, в описі сітківки, яка „весь світ відбиває...” [5, с. 131].

Очення – гострі, захоплені, колючі, круглі, малі, маленькі, чіпкі, розпалені, сині, швидкі.

Палець (також у тексті зафіксовано окрему назву одного з пальців – **великий палець**): відведений, глиняний (у глині), довгий, залізний, кощавий, малий, міцний, нещадний, репаний, роздутий, стомлений, темний, тріпотливий, хрускотливий, шевцівський.

Перса (персо) – білі, великі, величезні, дівочі, м'які, набряклі, обвислі, оголені, пишні, повні, податливі, сухі, тугі, чудові.

Піт – власний, холодний.

Плеche – голе, утле, червоне.

Повіки – довговії, малі, напівприплющені, стиснуті.

Рот – беззубий, кривий, напіврозкритий, розкритий, розтулений, сонний, темний, холодний, червоний, чорний.

Руки (рука) (про розмір, форму, товщину; про міцність м'язів; про шкіру; про фізичну силу): болючі, важкі, ведмежі, великі, величезні, всохла, грубі, дужі, жилава, задовгі, залізні, зморщені, кострубата, кощава, ліва, мозолясті, покорчена, потріскана, права, сильні, тонка, тоненька, шарудяві, шкарубка; **(про колір, стан рук; про гарячі, холодні тощо):** білі, блискучі, викохана, випещена, гарячі, глиняні (в глині), дерев'яні, ласкаві, невсипущі, простягнуті, простягнені, рожеві, сірі, синюваті, спрацьовані, темні, тремкі, тремтячі, чіпкі, чорні.

Рученя – змерзле, мале, синє, тендітне.

Серце – відчинене, гаряче, глухе, дзвінке, дівоче, зачинене, кам'яне, криваве, маленьке, молоде, найдорожче, неспокійне, парке, розшаленіле, розтріпане.

Сльози – березові, великі, гарячі, густі, покайні, сиві, старечі, чисті, щасливі, щедрі.

Сльозини – прегарні, прозорі.

Спина – важка, людська, міцна, рівна, синя, чорна, широка.

Стегна – м'які, податливі.

Ступні – вузлуваті, покорчені.

Тіло (про розмір, вагу; про сильне, струнке або слабке тіло; про стан тіла): важкувате, вислаблене (□слабке'), гаряче, голе, довге, дрібне, живе, залякле, згоріле, кволе, летюче, лискуче, мале, маленьке, мертво, мізерне, мокре, молоде, м'язисте, напружене, наструмлене, немите, пружаве, розпластане, холодне, чотирикутне, юне; **(про колір):** біле, золоте, позолочене, прозоре, сонячне, темне, червонясте, чорне; **(про враження, психологічне сприйняття):** розкішне, чудове; **(оригінальні означення):** осяйне, ясне.

Тільце – легке, чудове.

Фізіономія – кругла, як колесо, страшна.

Чуб – войовничий, глиняний, навислий.

Шкіра – бліда, молочно-бліда, чорна; стара, зморщена, густо побита зморшками.

Шия – вгодована, довга, напружена, тонка, червона.

Щоки – замащені, розпашілі.

Язик – сухий, шарудявий.

Ямочки на щоках – найдобродушніші в світі; розчудові, чудові.

З одним означенням зафіксовано такі соматизми: **банькадла** щасливі, **вени** спухлі, **вії** білі, **волоссячко** біле-біле, **головонька** бідна, **губенята** маленькі, **долонька** тендітна, **душа** людська, **живіт** могутній, **кістки** білі, **клубеня** утле, **кінцівки** закоцюблі, **кістяк** висохлий, **кров** спільна, **маківка** гола, **м'язи** напружені, **очиці** каправі, **патли** широкі, **пелехи** густі, **перст** нещадний, **писок** розкривавлений, **постава** немічна, **п'ясті** червоні, мов варені, **п'яточка** рожевенька (ще не народженої дитини), **рамено** ліве, **роток** малий, **сідниця** широка, **торс** жіночий, **черев**о немале, **чоло** високе, **чупрна** кучерява, **щелепа** відвисла.

Не виявлено означень до соматизмів *артерії, білки, борода, брови, горло, горлянка, грива волосся, гривка, жилля, зап'ястя, зіниці, зубенята, зубки, капіляри, карк, кирпа, легені, литка, лиця (□щоки'), лівія, лікоть, лоно, нерви, ніздрі, нутро, пазуха, пахва, пеньки зубів, перенісся, підборіддя, плечко, плоть, потилиця, пояс, правиця, пучка, п'ятірня, серденько, сітківка, скроні, слина, слухові перетинки, суглоби, тельбухи, тім'я, тулуб, чубок, череп, шийні хребці, язичок.*

Деякі лексеми-соматизми у творі використано в переносному значенні: *косми (снігові косми), червоне сердечко (□слід від помади'), долоня вулиць, хмари із білими химернуватими головами.*

Серед соматичних означень є лексеми, в основі номінації яких лежить ознака іншого соматизму: *білочуба, вусата, голомоза (голова), безкровні (вуста), закривавлене (лице), золотоволосий (лоб), закривавлені (ноги), бородате, високочоле, вусате, закривавлене, зморшкувате (лице), довговії (повіки), беззубий (рот), жилаві, зморщені, кощава, мозолясті (рука(-и), криваве (серце), розкривавлений (писок).*

Описуючи людину, автор досить часто використовує цілі синонімічні ряди за якоюсь характерною ознакою соматизму (часто ці ряди ускладнюють дериваційні варіанти лексем): **тіло** – *мале, маленьке, мізерне, дрібне; сонячне, осяйне, лискуче, ясне; кволе, вислаблене (□слабке')*; **руки** – *дужі, сильні, залізні, ведмежі; шарудяві, шкарубкі, грубі; викохані, випещені; тонкі, тоненькі; тремкі, тремтячі; вуста* – *тонкі, вузькі, підтиснуті, стиснуті; розпечені, гарячі, пекучі; безкровні, поблідлі, білі; червоні, рубінові; тверді, залізні; обличчя* – *сонячне, погідне, ясне; добре, добріше, добродушне, добродушно-нетямкувате, м'якіше; застигле, скостеніле, дерев'яне, кам'яне, непорушне; веселе, усміхнене, розсміяне; смутне, сумне, печальне, засмучене, насуплене; гарне, прегарне, прекрасне; почварне, страшне; зморщене, зморшкувате; тепле, ніжне, м'яке; молоде, юне; старе, старече; небуденне, незвичайне; мокре, заюшене слізьми; очі* – *великі, величезні, широкі, заширокі, вирячені, банькаті, банькуваті; малі, вузькі, звужені, крихітні, невеличкі; гарні, прегарні, чудові, чудовіші; теплі, палючі, палкі, запалені, погідні, гарячі; уважні, чіпкі, пильні, пронизливі; насторожені, настовбурчені, гострі; смутні, сумні, пригнічені, тужні, скорботні; розплющені, приплющені, примружені, напіврозплющені, прискалені; зморені, утомлені, сонні; замерзлі, холодні; тихі, спокійні; болючі, зболілі; глибокі, бездонні; вогкі, вологі; серце* – *гаряче, парке.* Широко представлена синонімія й на рівні означень-назв кольорів: *молочно-бліде, бліде, виблідле, бліде, як те ж таки молоко; бліде, немов з білого каменю точене; безмірно голубі, голубі, небесні, волошкові, сині, небесно-сині, ясно-сині, темно-сині, синюваті; червоні, червоніше, червонясте, червоно-червоні, рубінові; чорне, чорніше, наче тушию підчорнене, густо-чорне; золоте, позолочене.*

У романі зафіксовано й низку антонімічних пар означень: *чорне – біле, мертве – живе, затиснуті – розтулені, безкровні – червоні, рубінові, пишне – сухе, вузькі – широкі, заплетене – розпущене, високий – невисокий, гарне, прегарне, прекрасне – почварне, страшне; грубе – ніжне; молоде, юне –*

старе, старече; однакове – небуденне, незвичайне; одутле – плоске; незнайоме – знайоме; мокре, заюшене слізьми – сухе; сухі – вогкі; строге, ділове – урочисте; веселе – сумне; чисті – каламутні; блискучі – погаслі; розумні – нетямкуваті; змружені – розширені; заплющені – розплющені.

Ще однією характерною рисою зафіксованих соматичних означень є полівалентність на рівні сполучуваності. Наприклад, епітет *малий* поєднується в тексті із соматизмами *вусики, губенята, личко, обличчя, очі, оченята, палець, повіки, роток, рученята, серце, тіло*; *довгий* – із *тіло, шия, палець, нігті, волосся, вуса; темний* – із *волосся, вуста, лице, обличчя, очі, рот, палець, руки, ноги, тіло*; *білий* – із *борода, волосся, вуста, зуби, лице, нігті, персо, очі, руки, тіло, вії, кістки*; *голий* – із *ноги, плече, тіло, маківка; блискучий* – із *зуби, очі, руки; дрібний* – з *обличчя, тіло* тощо.

Привертає увагу той факт, що, окрім узуальної лексики, В. Шевчук органічно вплітає в канву тексту okazіоналізми, а також використовує оригінальні означення до соматизмів: *дерев'яне, здивовано-миловидне, задоволено-самовдоволене, засміяне, недоречне, перестрашене, хижє лице; сріблисто-осяйна голова; довговії повіки; холодцюваті очі; прегарні сльозини; заляканий носик; парке дзвінке, розтріпане серце; осяйне, ясне тіло; утле плече; войовничий чуб; могутній живіт; тріпотливий палець* тощо. Наведені приклади засвідчують, що автор тексту – справжній творець із тонким чуттям слова, прагненням до постійного вдосконалення і збагачення мови.

Як бачимо, кількість використаних В. Шевчуком соматичних означень значна та розмаїта за характером. Загалом усі вони увиразнюють образність твору, розширюють смислове й асоціативне тло тексту, ілюструючи авторський „пошук найвлучнішої, найдоречнішої оцінки”, що у свою чергу „сприяє розвитку, увиразненню мови, піднесенню й збагаченню її культури” [1, с. 5]. Потреба продовжувати й надалі подібні дослідження пояснюється необхідністю спостережень над процесами функціонування слів, їхньою сполучуваністю з лексемами різних тематичних груп лексики в текстах різних стилів, у тому числі й художнього; крім того, такі розвідки дозволять розширити й удокладнити наявні лексикографічні праці, зокрема „Словник епітетів української мови”.

Література:

1. Бирик С.П. та ін. Словник епітетів української мови / С.П. Бирик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт; За ред. Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1998. – 431 с.
2. Лобур Н.В. Антропометрична метафора в мовній картині світу: типологічна модель: Автореф. дис. ... канд.філол. наук. – К., 1997. – 21 с.
3. Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. – В кн.: Вопросы ономастики, № 8, 9. – Свердловск, 1974. – С. 98-106.
4. Шевчук В. Мор // Шевчук В. Птахи з невидимого острова – К.: „Дніпро”, 1989 – С. 363-469.

5. Шевчук В. Дім на горі // Шевчук В. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / Передм. М. Жулинського. – К.: „Дніпро”, 1989. – С. 17-444.

Natalia Dyachenko

Lexicon on definition of somatysms in V.Shevchyuk's novel “the House on the Grief”

The article deals with the lexicon on definition of somatysms. The author put in good order its numbers for appliance to every somatysm and also analyzed them in different ways. The perspectives and expediency of similar researches are substantiated for lexicographic practice in the article.

Key words: definition, an epithet, somatysm, the art text.